

نقش نور در منظر شهری

مهدی زندیه

دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

mahdi_zandieh@yahoo.com

چکیده

سابقه و پیشینه معماری و شهرسازی ایران، بیانگر این واقعیت است که از دیرباز توجه خاصی به موضوع نور در معماری و شهرسازی به‌ویژه معماری سنتی ایران می‌شده است؛ به‌طوری که انتخاب محل بنا، جهت‌گیری آن و توجه به نور روز مورد توجه بوده است. قبل از ورود فناوری‌های امروزمین روشنایی و نورپردازی به زندگی بشر، نور در زندگی شهروند ایرانی نقش انکارناپذیری داشته است، به خصوص که نخستین تأثیر آن را در نوع نگاه به معماری شهرهای ایران می‌توان مشاهده کرد؛ به‌گونه‌ای که در دید و ذهن ایرانیان نور تنها برای روشنایی نبوده؛ بلکه منبع، زاویه، رنگ و... نور در هماهنگی کامل با سازه تعریف می‌شده است. رواق‌ها، طاق‌ها، قوس‌ها، اُرسی‌ها و پنجره‌های مشبک و همچنین هزاران شاهکار دیگر در معماری ایرانی از جمله همین تأثیراتی است که نور در خلق فضاهای زندگی انسان ایرانی داشته است. امروزه اما نه تنها هیچ اثری از این معماری فاخر در ساخت‌وساز شهرها نیست، بلکه به مدد فناوری‌های نوری و سیستم‌های نورپردازی جدید گاهی آلودگی‌های شدید نوری در شهرها، به معضلی برای ساکنان آن تبدیل شده است. علاوه بر آن به دلیل استفاده غیرکارشناسانه از نور برای روشنایی و نورپردازی و همچنین مصرف بیش از حد انرژی و بهره‌وری کم آن تنها منابع انرژی است که از بین می‌رود. در این مقاله سعی شده است به موضوع نور در منظر شهر از زوایای مختلف پرداخته شود، هر چند که جای صحبت، کاوش و بحث بسیار دارد.

کلیدواژه‌ها: شهروندان، فضای باز شهر، منظر شهر، نور، نورپردازی.

ایران، هنوز این رشته تخصصی، به طور مستقیم وارد عرصه دانشگاه‌های کشور نشده و تنها به گرایش‌هایی از آن بسنده شده است. اگرچه در سال‌های اخیر به همت شهرداری‌ها و دیگر نهادهای مسئول اقداماتی در سطح کلانشهرها شده است، هنوز پاسخگوی نیازهای جامعه شهری نیست و نتوانسته است به مثابه قدمت دیرینه معماری و شهرسازی پیش برود و این اندک حرکت نیز به یاری محدود متخصصان است که در خارج از کشور تحصیل کرده‌اند و در ارگان‌ها و نهادهای دولتی و دانشگاهی به خدمت مشغول‌اند. در این بین با استفاده از فناوری‌های جدید دست به ابتکاراتی زده شده است که استفاده از فضاهای شهری، ساختمان‌های شاخص و استفاده از مبلمان شهری را برای شهروندان راحت‌تر و شبانه‌روزی کرده است.

غیر از آن استفاده از نور در کاربری‌های مختلف شهری از جمله اماکن مذهبی و تجاری جایگاه خود را پیدا کرده و روز به روز از فناوری برتر، استفاده مناسب‌تری می‌شود.

نورپردازی و فضاهای باز شهری

رشته‌های معماری منظر و طراحی شهری به‌عنوان دانش‌هایی که در ارتقای کیفیت محیط و فضای شهری مؤثرند و همواره طراحی فضا را بر اساس عملکرد، ادراک و رفتار شهروندان مطمح نظر قرار می‌دهند مطرح بوده‌اند به طوری که تأکید می‌شود شب و فضای شهری شبانه بخش مهمی از زندگی در شهر را تشکیل می‌دهند. به همین دلیل باید تأکید داشت که نور در شهر، فقط جنبه تزئینی و ظاهری ندارد، بلکه

مقدمه

مدت‌هاست که کشورهای پیشرفته از فناوری‌های نور برای نورپردازی و در نتیجه زیباسازی و استفاده بهتر از فضاهای شهری بهره می‌برند. حتی استفاده منطقی و ضابطه‌مند نور در شهرهای این کشورها سبب شده تا نوعی زندگی شبانه در فضاهای شهری شکل گیرد که موجب پویایی و شادابی شهر شده است؛ به گونه‌ای که شهر در ۲۴ ساعت شبانه‌روز برای شهروندان محل حرکت، پویایی و زندگی است. از سوی دیگر در بسیاری از دانشگاه‌های این کشورها، رشته‌های تخصصی نورپردازی تدریس شده و سالیانه دانش‌آموختگان این رشته‌ها روانه بازار کار می‌شوند. به مدد همین تخصص است که فضاهای شهرهای این کشورها کمتر دچار آشفتگی شده و همواره با آرامشی خاصی به شهروندان خدمات لازم ارائه می‌شود؛ به طوری که شهروندان برای رهایی از فشارهای روزمره زندگی در هر ساعتی از شبانه‌روز به فضاهای شهر پناه می‌آورند تا ساعتی را فارغ از تنش‌های زندگی ماشینی از شادابی و سرزندگی شهر بهره‌مند شوند. با گذشت سال‌ها تجربه و استفاده از نور در معماری و شهرسازی

تبیین‌کننده ماهیت، هویت و سیمای شبانه و تبلوردهنده فعالیت در فضاهای باز شهری است.

فعالیت در فضاهای باز شهری در شب علاوه بر حضور پررنگ و مستدام شهروندان و پویایی شهر و جنب‌وجوش و حرکت‌های شبانه، کمک و آفری به امنیت و آرامش شهر و فضاهای باز می‌کند و سبب سرزندگی و فعالیت پرثمر و مستمر شهری در اوقات شبانه و استفاده از پتانسیل فضاهای شهری می‌شود. گذشته از جنبه‌های اقتصادی، ارزش‌گذاری به روح و روان شهروندان و ارج نهادن به حفظ محیط و آرامش فضای شهری، حس امنیت شهر خود هدیه‌ای است که برای آرامش شهر و شهروند، به ارمغان می‌آید. صرف‌نظر از پرکردن اوقات فراغت شهروندان در شب هنگام، ارج نهادن به ارزش‌های شغلی و فعالیت‌های تجاری جذب گردشگر داخلی و خارجی نیز مقوله‌ای است که بی‌ارتباط با نور در شهر و فعالیت‌های شبانه شهروندان نیست.

میدان‌ها، گره‌ها و فضاهای باز شهری، همواره امکانی برای گذران اوقات فراغت و آرامش و آسایش شهروندان محسوب می‌شوند. از دیرباز بسیاری از آداب و رسوم و سنت‌های ایرانیان و حتی قسمی از سنن مذهبی ایشان که بخشی از فرهنگ و تمدن کهن این مرز و بوم محسوب می‌شود، شب هنگام انجام گرفته است. به همین دلیل اهمیت نور و نورپردازی در شهر بر کسی پوشیده نیست و نمی‌توان تأثیر آن را در شهر نادیده گرفت چرا که همواره سبب حیات شهر و پویایی فعالیت‌های شبانه آن بوده است.

تأثیر نقش نور در معرفی اماکن مذهبی

معماری اسلامی به‌ویژه در ایران تأکید خاصی بر نور دارد. حالت معنوی درون یک مسجد شبیه به نور است که به صورت مادی متبلور شده است و یادآور آیه نور است. در ایران، به‌علت درخشندگی شدید اشعه آفتاب در اکثر پهنه این سرزمین و شفافیت هوا در مناطق مرتفع، تجربه نور و نیاز به زیستن در فضاهای روشن جزئی از زندگی ایرانیان در سراسر تاریخ بوده است. نور عنصر برجسته معماری ایرانی است و نه یک عنصر فیزیکی، بلکه به‌عنوان نماد عقل الهی و سمبل وجود نور یک حضور روحانی است که در سختی ماده نفوذ کرده و آن را تبدیل به یک صورت شریف می‌کند و آن را زیبا و شایسته می‌سازد تا محل استقرار روان انسانی باشد که جوهر او نیز ریشه در عالم نور دارد، عالمی که جز عالم روح نیست.

نقش نور در معماری اسلامی، تأکید بسیار گسترده بر اصل تجلی است. نور، وظیفه شفاف کردن ماده و کاستن از صعوبت و سردی بنا را عهده‌دار است. نور به‌عنوان مظهر وجود در فضای مسجد افشانده می‌شود تا یکی از عناصر تشکیل‌دهنده فضای ادراکی باشد. عنصر نورافشانی مسجد و تقویت سیستم نوری مساجد علاوه بر اینکه خود، سمبل عرفانی و معنوی است، جزئی از تزیینات مسجد نیز به‌شمار می‌رود. این نورافشانی، وظیفه مخابره اطلاعات را به‌خوبی انجام می‌دهد و گاهی هم موجب صعود فکر و اندیشه انسان به ماورای محدودیت‌های مادی می‌شود.

نور می‌تواند تحرک و حیاتی فعال به تزئینات اسلامی ببخشد. «ترکیب نور و آب از قدیمی‌ترین ازواج در معماری مسجد به شمار می‌روند، آب نمادی است از پاکی و پالایش روحی در محیط مسجد و در ترکیب با نور، نمادی است از حاصلخیزی و رشد. امتزاج آب و نور که زیبایی و برکت را همزمان به محیط مسجد می‌آورد. نور و تزئینات مسجد، به‌جای اینکه ذهن را به بند بکشد به جهانی خیالی رهنمون می‌شود و قالب‌های ذهنی را درهم می‌شکند و انسان را به روشنایی دنیایی می‌کشاند که تجلی حق در آن است. هنر و معماری اسلامی نیز از آنجا که با عالم ملکوت پیوند می‌خورد، عنصر نور را چون تمثیلی از جلوه وجود مطلق تلقی می‌کند. از این منظر است که نور به‌عنوان مظهر وجود در فضای مسجد افشانده می‌شود تا تبیین‌کننده هندسه آیینی آن باشد. حجم فضا در نورپردازی معماری ایرانی، اسلامی حائز اهمیت است. در این حجم فضایی و پوشش غیرهم‌سطح، انعکاس منابع نور بر سطوح با رنگ‌های یکسان، طیف‌های رنگین با سایه‌روشن‌های گوناگون ایجاد می‌کند و فضا و محیط را با درجات رنگین متکثر از سیر تا روشن تالؤل و جلوه‌هایی بی‌انتهای نمایاند و از هر زاویه دیدی، این جلوه‌گری ظهوری نو می‌یابد. نورپردازی در شبستان مسجد، در خدمت فضا‌سازی طراحی شده به‌گونه‌ای که به ایجاد سایه‌روشن (Contrast) در مناظر دید انسانی (Perpective) کمک شایانی می‌کند» (مهملو، روح الله، ۱۳۹۴).

گذشته از مساجد، نقش نور در معرفی دیگر بناهای مذهبی از جمله کلیساها و کنیسه‌ها و ساختمان‌های مشابه نیز آشکار است. جایگاه نورپردازی و شاخص شدن اماکن مذهبی در شهر کاملاً برجسته و روشن است. به‌طوری که گذشته از تزئینات ظاهری، بسیاری از اماکن مذهبی به کمک نورپردازی در شهر معرفی می‌شوند. غیر از فضاهای باز اطراف این بناها و میدان‌ها و گره‌هایی که در آن قرار گرفته‌اند، کالبد این اماکن نیز به کمک نور و نورپردازی هویت معنوی بیشتری پیدا می‌کنند و زیبایی آن را چندبرابر می‌سازند.

نور و معرفی نشانه‌ها و نمادهای شهری

بی‌تردید امروزه یکی از مهم‌ترین فضا‌هایی که مورد توجه و بازدید شهروندان قرار می‌گیرد و امکان خوبی برای جذب بسیاری از گردشگران داخلی و خارجی است، فضاهای شهری است، بدون شک آنچه فضاهای شاخص و باز یک شهر را فعال، پویا و جذاب می‌سازد و خاطرات خوبی در ذهن بازدیدکننده باقی می‌گذارد که سبب رضایت و جذب بیشتر آنها می‌شود، نشانه‌ها، نمادها و المان‌های شهری است. عناصری که علاوه بر جذب گردشگر، اغلب بیانگر هویت و سابقه یک شهر، یا مبین فرهنگ و تمدن یا نشانه‌هایی از اعتقادات مذهبی یک ملت است. نمادها از عناصر شاخص شهری هستند که علاوه بر زیبایی بصری و غنا بخشیدن به فضای شهری اغلب نشانه‌ای از خاطرات تلخ و شیرین شهر و مردم آن هستند که عموماً همان تأثیر را نیز به بیننده منتقل می‌کنند. یادمان‌ها

همواره، گذشته‌های مردم، خاطرات تلخ و شیرین پیشینیان و سرزمین خود و تاریخ نیاکان را به‌همراه دارند. یکی از زمان‌های پربیننده این نمادها شب‌هنگام است. بسیاری از شهروندان و گردشگران به‌ویژه زمانی که هوا مناسب باشد، ترجیح می‌دهند شب را برای بازدید از فضاهای باز و نمادها و نشانه‌های شهری انتخاب کنند. بنابراین، نقش نور و نورپردازی در نشانه‌ها و نمادهای شهری بیش از پیش آشکار شده و تأثیر نورپردازی بر نمادها و نشانه‌ها تأکید مستقیمی بر اهمیت آن داشته و به خاطرات گذشته و هویت ملی اشاره دارد. از طرفی تأثیر نور بر زیبایی محیط و فضای شهری و جذب مخاطب را نمی‌توان نادیده گرفت. همچنین استفاده از علوم جدید در شاخص شدن نشانه‌های شهری انکارناپذیر است، چرا که امروزه با استفاده از سیستم‌های جدید نورپردازی و فناوری‌های نوین به‌گونه‌ای از این فن و هنر استفاده می‌شود که زیبایی محیط و نشانه‌های شهری چندبرابر و ارزش و اهمیت نمادها نیز بیشتر می‌شود. بدیهی است در پی استفاده از این فناوری‌ها نیز مخاطبان بیشتری جذب می‌شوند و هویت، خاطرات و فرهنگ و تمدن یک قوم مورد توجه بیشتر قرار می‌گیرد. با نگاهی به صنعت گردشگری در بعضی از کشورها مشاهده می‌شود که پایه و اقتصاد این کشورها به جذب گردشگر خارجی وابسته است و بخش بزرگی از پذیرش این مخاطبان نیز به فضاهای دیدنی، از جمله اماکن، موزه‌ها و نمادها و نشانه‌های معروف آن

شهرها برمی‌گردد که سال‌ها سبب جذب گردشگران می‌شوند و ارزآوری زیادی برای آن شهر و کشور دارند. بدیهی است که تأثیر نور در فضاهای شهری و متبلور کردن نمادها و نشانه‌های شهری سبب جذب بیشتر گردشگران و متعاقب آن، فعالیت بیشتر اقتصادی و اشتغال شهروندان خواهد شد؛ ضمن اینکه معرف فرهنگ و تمدن شهر و شهروندان نیز خواهد بود. به جز آن نیز تصویری که از سیمای شبانه یک شهر و فضای شهری به کمک نور و نورپردازی ایجاد می‌شود غیر از زیبایی بصری، تأثیری به‌یادماندنی از آن فضا در ذهن بیننده باقی خواهد گذاشت که خود بهترین تبلیغ برای آن شهر و منطقه خواهد بود. نور و فعالیت شبانه شهر

از قرن نوزدهم به بعد و در پی نظم ناشی از انقلاب صنعتی و توسعه‌های بعد از آن، نوعی سازمان‌یافتگی اجتماعی متناسب با زمان کار و فعالیت شکل گرفت که به‌تدریج تمام رفتارهای اجتماعی، خدمات اوقات فراغت و... را تحت تأثیر قرار داد و تا به امروز نیز ادامه یافته است. این زمان‌بندی رفتاری، اختلال‌های کارکردی اجتماعی زیادی را ایجاد کرده است که این امر سبب پدید آمدن احساس گسترده‌ای همچون احساس کمبود وقت شده است که در نتیجه آن، انگیزه بزرگی را برای مدیریت بر ساختارهای زمانی به وجود آورده است. این امر اهمیت زمان غروب و شب را به‌عنوان زمانی برای فراغت و فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی نشان می‌دهد.

در مدت زمان‌های متفاوت از روز و شب محیط شهر دارای استفاده‌های متفاوتی است که این امر می‌تواند به‌عنوان آگاهی و تجربه برای طراحان شهری جهت مشاهده یک زندگی روزانه در فضای عمومی یا برخی فضاهای رهاشده در ساعات شبانه، قرار گیرد (Carmona, 2003).

استفاده از ساعات شبانه و فعال نگه داشتن شهر میسر نخواهد بود مگر به‌کمک وجود نور و روشنایی متناسب با فعالیت شبانه آن شهر. با این اوصاف تلاش برای ایجاد و تأمین فضاهای شهری شبانه که در آنها بتوان سرعت و ضرباهنگ شهری را کاهش داد و مکانی برای مکث و آرامش ساکنان شهر و برقراری تعاملات اجتماعی مهیا کرد یا به‌کمک نور مصنوعی شرایط محیطی لازم را برای کار یا هرگونه فعالیت اجتماعی دیگر به‌وجود آورد ضرورت می‌یابد. در این راستا فضاهای باز شهری یا پیش‌فzاهای مراکز اداری که بعد از ساعات مشخص از روز، در زمرة فضاهای کم‌تحرک شهری به حساب می‌آیند، امکان مناسبی برای حیات شبانه شهری محسوب می‌شوند. از این‌رو توجه به استفاده دوگانه از این فضاها در شب و روز سبب شخصیت بخشیدن به این فضاها، هم در روز و هم در شب خواهد شد. به همین دلیل طراحان محیط و فضاهای شهری برآن خواهند شد که در طراحی خود نسبت به این فضاها دقت لازم را داشته باشند و استفاده از هر دو نوبت روز و شب را مدنظر قرار دهند و به‌گونه‌ای اقدام کنند که فضا همواره در هر ساعتی از شب و روز

قابل استفاده باشد.

زندگی شبانه به‌ویژه در مناطق گرمسیری سهم مؤثری در اقتصاد شهرها دارد و همین امر سبب فعال شدن حرکت‌های اقتصادی و حرکت چرخ اشتغال و پویایی تجارت شهری خواهد شد. این مطلب به‌ویژه در رشد صنعت گردشگری و جذب گردشگر مؤثر است و سبب رشد و بالندگی اقتصاد شهر و منطقه می‌شود و که ایجاد شغل برای شهروندان و به‌خصوص نسل جوان را به‌همراه خواهد داشت. طبعاً این حرکت و فعالیت و جنبش‌های شبانه سبب خلق محیطی پویا و درک بهتر فضای شهری خواهد شد که امنیت شهر و منطقه را خواهد داشت. داشتن شهری پویا و سرزنده، پایداری شهری و نشاط و شادابی را برای شهروندان به ارمغان می‌آورد و متعاقب آن سرزندگی و شادابی به سلامت جامعه و ارتقای سطح زندگی شهروندان منتج خواهد شد. از این‌رو وجود نور و روشنایی شبانه در شهر، تأثیری کلیدی و تعیین‌کننده در فعالیت فضاهای شهری داشته و در ارتقای کل شهر و سلامت و بالندگی شهروندان اثر شگرفی خواهد داشت.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

معرفی یک شهر از طرق مختلف و به‌وسیله عناصر شاخص آن شهر معرفی می‌شود. همان‌طور که کوین لینچ عواملی همچون لبه، گره، خیابان، محله و نشانه را عوامل معرف شهر می‌داند، بسیاری از عوامل و عناصر شهر می‌تواند شهر را آن‌طور که هست، به مخاطبانش

جذابیت و متبلور ساختن پتانسیل‌های مختلف شهری را در ساعات مختلف شبانه‌روز برای شهر به ارمغان خواهد آورد.

معرفی کند. به‌طور قطع، فضاهای باز شهری، دسترسی‌ها، ساختمان‌ها و ابنیه شاخص شهری، موزه‌ها، پارک‌ها و نمادها و مجسمه‌ها نیز تأثیر تعیین‌کننده‌ای در معرفی شهر دارند. بنابراین مخاطبان و بازدیدکنندگان شهری همواره به دنبال آنند که شهر را با آنچه قبلاً در وصف آن شنیده یا تصاویری از آن دیده‌اند درک کنند. در این بین نیمی از زمان بازدید از شهر به شب‌ها اختصاص دارد و بسیاری از گردشگران و مخاطبان شهری علاقه‌مندند که اوقات شبانه را به بازدید از شهر و فضاهای آن اختصاص دهند. از این رو نقش نور و نورپردازی شهری جایگاه اصلی و اهمیت خود را پیدا می‌کند.

تأثیر نور در زیبایی بصری شهر و به‌وجود آوردن هارمونی و هماهنگی کامل بصری عاملی برای جذب بیشتر مخاطبان خواهد بود. ضمن اینکه وجود امنیت و ساختن بستری مناسب برای حضور و فعالیت شبانه شهروندان و بازدیدکنندگان را نمی‌توان کتمان کرد. از این رو، تأثیر نور در معرفی تک‌تک عناصر شهری نقشی تعیین‌کننده است و نمی‌توان آن را نادیده گرفت. از این رو منظر شهر و نور رابطه‌ای تکمیل‌کننده داشته و نیاز به هم‌نوایی بسیاری دارند؛ به‌طوری که نبود نور دست‌کم نیمی از فعالیت شبانه را در شهر مختل می‌کند. بنابراین توجه به نور و نورپردازی در شهر ضمن معرفی بهتر فضاها و محیط‌های مختلف شهری، به‌نوعی توجه و دقت به رشد و ارتقا و بالندگی منظر شهری نیز خواهد بود که پایداری، پویایی، امنیت،